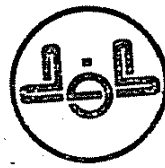

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
YAYINLARI

DIYANET DERGİSİ

DİNİ, İLMİ, EDEBİ ÜÇ AYLIK DERGİ

EKİM-KASIM-ARALIK 1985

CİLT : XXI - SAYI : 4

EBU'L - MUÎN EN - NESEFÎ'NİN HAYATI ve ESERLERİ

Dr. Metin YURDAGÜR

Yüce Dinimiz'in iman esaslarının izah, ispat ve müdafaasını üstlenmiş bir ilim dalı olan akâid ve kelâm sahasında, İslâm Tarihi boyunca birbirinden farklı metodlar benimseyen bazı itikadî ekollerin teşekkül etmiş olduğu malûmdur. Akâid ve kelâm ile ilgili eserlerde, pek sık olarak karşımıza çıkan "ehl-i sünnet" ifadesi, bu ilimlerle alâkalı bir ıstılah olup, "ehli's-sünneti ve'l-cemaa" terkiibinin kısaltılmış şeklidir. Bu terim; "Rasulullah (s.a.) ve ashâbının (r.a.) akâid sahasında takip ettikleri yolu izleyenler" olarak anlaşılmaktadır.⁽¹⁾

Bilindiği gibi, ehl-i sünnet topluluğu da, selefiyye, eş'ariyye ve mâturidiyye fırkalarına ayrılmıştır. Başlangıçtan itibaren, genellikle fıkıh alanında hanefiyye mezhebini, akâid konularında ise, bu mevzuların izahında Kitâb ve Sünnet'e en çok bağlılık göstermiş, telâkkilerinde ashâb ve tabiîn metoduna en fazla yaklaşabilmiş, itikadî konularda kuru münakaşa ve cedel zihniyetinden en çok uzak durabilmiş bir itikadî ekol olan Mâturidiyye mezhebini benimsemiş olan müslüman Türkler'in, bu ekolün sistemleşmesinde, kemmiyet ve keyfiyet

açısından gelişmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Mâturidiyye Kelâmcıları ana başlığı ile anılabilecek olan bu âlimler topluluğunun hayat ve eserleri üzerinde gerekli alâka ve ihtimam maalesef gösterilememiştir. Bu ekolün kurucusu olan büyük âlim, İmam Maturidî (v. 333/944) nin muhteşem eseri Kitâbu't-tevhîd'in bile, ancak 1970 yılında basılarak ilim âlemine sunulabilmiş olması düşündürücüdür.⁽²⁾ Bu menfi gözüken tablonun yanında, ülkemizde ve İslâm âleminde bu ihmal ve alâkasızlığın sona erdiğini müjdeleyen bazı ilmî çalışmaların başlamış ve meyveleri-

(1) Teftâzânî, Şerhu'l-akâid, s. 16-17.

(2) Dünyada bilinen bir tek yazma nüshası (Cambridge University Library, No: 3651) bulunan Kitâbu't-tevhîd 1970 yılında Dr. Fethullah Huleyf tarafından geniş bir mukaddime ile nesredilmiştir. Bu negrin tıpkı basımı 1979'da İstanbul'da yapılmıştır. Bu negirlere dayalı olarak eser, bazı yanlışlarla H. Sudi Erdoğan tarafından tercüme edilerek 1981'de Tevhid adı ile yayınlanmıştır.

nin görülmüş olması cidden sevindiricidir.(3)

Her ilimde olduğu gibi, bütün dinî ilimlerin temelini teşkil etmesi bakımından en şerefli ilim kabul edilen akâid ve kelâm sahasında da, zamanın akışı içinde İmam Eş'arî (v. 324/936), İmam Maturidî (v. 333/944), İmam Bâkîllânî (s. 403/1013), İmam Cuveynî (v. 478/1085), İmam Gazzâlî (v. 505/1111) ve İmam Ebul'-Muîn en-Neseî (v. 508/1114) ve Fahreddin er-Râzî (v. 606/1210) gibi büyük ve müstesnâ dehâlar yetişmiştir. Bu âlimler, çevrelerinden ve uzun geçmiş yılların birikmiş tecrübelerinden aldıkları kültür mirâsını kendi engin kabiliyyetleri ile benliklerinde öylesine mezcetmişlerdir ki; neticede onlar, yalnız kendi çevreleri için değil, fikirlerinden istifade imkânı bulabilen bütün insanlık için birer rehber olma durumuna gelmiş ve onlar için birer ilhâm kaynağı olmuşlardır. Bu çaptaki âlimlerimiz, yalnız çağdaşlarına değil, uzun asırlar boyunca kendilerinden sonra gelen nesillere de hocalık etmiş olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Biz bu araştırmamızda, itikadî konularda görüşlerini benimsediğimiz İmam Maturidî'nin eserlerinin ve sisteminin anlaşılmasında büyük payı olup, bu büyük İmam'dan sonra, Maturidiyye kelâm ekolünün en büyük kelâmcısı olarak anılmaya gerçekten lâyık bir âlim olan Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin biyografik ve ilmî hayatını, yaşadığı çağı ve kültür çevresini, O'nun kaleme aldığı eserleri ve talebelerini tanıtmaya çalışacağız. Bu araştırmanın, büyük bir kısmı Türk asıllı olan maturidiyye ulemâsının meydana getirdiği pek

çok kıymetli esere, itikadda Maturidî olduklarını beyan edenlerin daha fazla eğilmelerinin gerekli olduğunu bir kez daha hatırlatmasını diliyoruz.

- (3) İmam Maturidî'nin hacimli tefsiri Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın bir bölümü Dr. İbrahim ve Seyyid Avazeyn tarafından 1 cild halinde 1971 yılında Kahirede basılmıştır. Yakın zamanda aynı tür bir neşir de, bu konuda İngiltere'de doktora yapmış olan Dr. Muhammed Müstefidu'r Rahmân tarafından Te'vilâtü ehli's-Sünne adı ile yapılmış, Bağdad'da 1983 de yayınlanmıştır. Ülkemizde de Te'vilâtü konu edinen ve henüz matbu olmayan iki doktora çalışması mevcuttur: Dr. Muhammed Erolu, Ebû Mansur el-Maturidî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân, İstanbul, 1971; Dr. Ragıp İmamoglu, Maturidî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Tefsir Metodu, Ankara, 1973.

Dr. A. Vehbi Ecer'in, Türk Din Bilgini Maturidî adını taşıyan ve İmamımızın Hayatını ve Doktrinini konu edinen çalışması yanında, Maturidî Kelâm sistemini ele alan ilmî araştırmalar da vardır: Bu tür çalışmalardan tesbit edebildiklerimizi şöylece sıralayabiliriz: Doç. Dr. Kemal Işık, Maturidî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı, (Doçentlik Tezi), Ankara, 1980, Dr. Bekir Topaloğlu, Maturidiyye Akaidi, (Nureddin es-Sabuni'nin el-Bidâye fi usulîd-Din adlı eserinin araştırma ve notlar ilavesiyle tercüme nesridir.) Ankara, 1979, Dr. M. Sami Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmam Maturidî, İstanbul, 1980. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Maturidî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, Ankara 1982 Basılmamış Doçentlik tezi Dr. Hasan Şahin, Descartes'in Tanrı Anlayışı ve Maturidî Işığında Değerlendirilmesi, Ankara, 1982, (Basılmamış Doktora Tezi).

I — Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin Biyografik Hayatı :

1. Konuya Genel Hatlarıyla Bakış :

a) Neseî'nin hayatı hakkında bilgi bulunabilecek Kaynakların Durumu :

Kaynaklar ve tabakât kitapları İmam Maturidî'de göstermiş oldukları anlaşılabilir. suskunluklarını, O'nun başarılı takipçisi Neseî'de de aynen sürdürmüşlerdir. Her iki kelâmcımızın hayatı konusunda suskun kalan bu kaynakların hepsinde, müellifimiz Ebu'l-Muîn en-Neseî hakkında "bilgi kııntısı" olarak nitelenebilecek ölçüde, yalın, kısa teferruatsız ve de tatmin edici olmaktan çok uzak bir kaç satırın tekrarını bulabilmekteyiz.(4) İmamımız Neseî konusunda Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Sayın Doç. Dr. M. Sait Yazıcıoğlu'nun Doçentlik tezi ve kısa zaman önce neşredilmiş makalesi dışında yapılmış herhangi bir müstakil ilmî bir çalışmanın mevcut olduğunu sanmıyoruz.(5)

Bu kaynakların tamamını yeni bir bilgi ışığı bulabilme ümidiyle yeniden ve özenle tetkik ettik. Bunlar arasında en çok dikkatimizi çeken ve bizi uzun süre araştırmaya sevkeden kaynak, İbn Kutluboga' (v. 879/1474) nın "Tâcüt-terâcim" alını taşıyan Hanefiyye ulemâsı tabakatı ile ilgili meşhur eseri olmuştur. Zira bu müellif adı geçen eserinde Ebu'l-Muîn en-Neseî'den bahsederken, onun hayatı hakkında teferruatlı bilgi bulunabilecek ve şimdiye kadar dikkatlerden kaçmış olduğunu zannettiğimiz bir başka kaynağa atıfta bulunmaktadır.(6) Bu atıf bizi, Neseî'nin çağdaşı ve hemşehrisi olan

Ömer en-Neseî' (v. 537/1142)nin, kısaca el-Kand şeklinde bilinen, ancak

(4) Neseî'nin hayatından ve eserlerinden bahseden kaynakları alfabetik olarak şöylece sıralayabiliriz: Aliyyu'l-Kari, el-Esmâ'ü'l-ceniyye fî esmâ'î'l-hanefiyye, Şehid Ali Paşa No: 1841 vd; 82; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyyetü'l-Ârifin, II, 487; İzâhü'l-meknûn, II, 156; Brockelmann, C, GAL, I, 547; Suppl, I, 757; Kureşî, Cevâhiru'l-Mudîa, II, 189; Kehhâle, Mu'cemu'l-müellifin, VII, 66; Kâtip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, I, 337, 570, II, 1485; Luknevî, el-Fevâidu'l-Behiyye, 216-17; Taşköprüzâde, Tabakâtü'l-fukahai'l-hanefiyye. Es'ad Efenedi, NO: 2311, Vr: 25 a; Yusuf Elyas Serkis, Mu'cemu'l-matbûât, s. 1854; Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâünnehr İslâm Hukukçuları, 73-74; Wensinck, A. J., "Neseî maddesi, İsl. Ans. C: IX, s. 199; Zirikli, el-A'lâm, C.: VIII, s. 301.

(5) Bkz: Doç. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Maturidî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, Ankara, 1982 (Basılmamış Doçentlik Tezi) IV + 221 Daktilo sahifesi, Müellif, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin 1985 yılında neşredilen Cilt: XXVII, sayısında "Maturidî Kelâm Ekolünün İki Büyük Simâsı : Ebu Mansur Maturidî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî" başlıklı makalesinin bir bölümünü Neseî'ye tahsis etmiştir. Bkz.: S: 281-298.

(6) İbn Kutluboga'nın konu ile ilgili ifadeleri aynen aşağıya alınmıştır (Bkz.: Tâcüt-Terâcim, s. 78).

« قال عمر بن محمد في كتاب القند :
كان عالم الشرق والغرب يفتخر
من بحارته ويستضيء بأنواره »

el-Kandiye, el-Kand fi ma'rifeti ule-mâi Semerkand, yahut da el-kand fi tarih-i Semerkand adları ile de anılan eserin yazma veya matbu nüshalarının mevcut olup olmadığı, varsa nasıl bulunabileceğini araştırmaya sevketmiştir. Bu konuda müracaat ettiğimiz ilk kaynaklar ise, bu eserin farsça nüshasından bazı parçaların Barthold (1869-1930) tarafından neşrolunduğu bilgisinden öte bir malûmat vermemiştir.(7) Türkistan tarihinin tanınmış araştırmacılarından biri olan bu müellifin ünlü "Turkestan down to the Mongol Invasion" adlı eserinin(8) ilk Rusça baskısının sonunda yer alan metinler bölümündeki bu farsça neşirde, Tâcü't-teracim'de bulunduğunu naklettiğimiz Neseîî hakkındaki övgü dolu ifadeleri ve umduğumuz muassal malûmatı bulmak mümkün olmamıştır.(9) Öte yandan Sayın Prof. Dr. Fuad Sezgin'in işaret ettiği Muhammed b. Celil es-Semerkandî tarafından bu esere yapılmış zeyl üzerinde yaptığımız incelemeler de bizi hedefimize ulaştıramamıştır.(10).

b) Neseîî'nin Doğum ve Ölüm Tarihi :

İmam Maturidî'den sonra "Maturidîlerin en büyük kelâmcısı olan ve kendisinden sonra onun yolunda ve sisteminde kimse yetişmeyen"(11) Ebu'l-Muîn en-Neseîî, hicrî 428 (milâdî/1037) yılında Mâverâünnehir bölgesinin o dönemindeki en önemli kültür merkezlerinden biri olan Nes-e f'te doğmuştur. Müellifimizden bahseden kaynaklar, o'nun 508/1114 yılında vefât ettiğini kaydetmektedirler.(12) 70 yaşında iken öldüğünü bildiğimiz Neseîî'nin, doğum tarihini 418/1027 olarak gösteren kaynakların yanıldığını zannediyoruz.(3) Zirâ, Neseîî'nin ölüm tarihi ve yaşı

konusundaki yukarıdaki bilgiler gözönünde bulundurulunca, ortaya çıkan tarihler arasındaki uyumsuzluk bu kanaatimizi pekiştirmektedir.

c) Neseîî'nin Âilesi ve Yakınları :

Müellifimiz Neseîî'nin âilesi ve yakınları hakkında da fazla bilgiye sahip bulunduğumuz söylenemez. Ancak, dedesi Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en -Neseîî (v. 318-9?/930)'nin

- (7) Broclemann, GAL, Suppl, I, 762; C.A. Storet, Persian Literature, London, 1936 Section, II, Fasicules, 2, Page, 371; Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, s. 192, İstanbul, 1969. Krg: Richard N. Frye, City Chronicles of Central Asia and Khurasan: A history of Nasaf, İstanbul, 1953, s. 165. (Fuad Köprülü Armağanı içinde, DTCE' negri)
- (8) Bu eser, Sayın Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız tarafından Türkçemize kazandırılmıştır. "Moğol İstilâsına Kadar Türkistan", İstanbul, 1981.
- (9) Bu farsça metinden, Sayın Dr. Emel Esin'in özel kütüphanesinden lütfettikleri fotokopi ile yararlandık. Kendilerine müteşekkirimiz. Bkz.: V. Bartoli Turkestan v' epoxu Mongol'skago naşestviya, Petrograd, 1898, Metinler Bölümü, s. 48-51.
- (10) Z. Velidi Togan, Tarihte Usûl, s. 192 de bu Zeyl'e işaret eder. F. Sezgin, GAS, I, 353 de bu Zeyl'in bulunduğu kütüphaneyi belirtir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Turhan Sultan Bölümü 70 numarada kayıtlı bulunan bu yazma tarafımızdan tetkik olunmuştur.
- (11) Bkz: Prof. Dr. Hüseyin Atay, Kelâm'a Giriş, s. 2, Ankara, 1978.
- (12) Bkz: 4 nolu dipnotta zikredilen kaynaklar.
- (13) Zirikî, el-A'lâm, VIII, 301; Kehhâle, Mu'cem, XVIII, 66.

kelâmcı, fakih, hadis ve tasavvufia meşgul olduğu bilinmektedir.(14)

Tam künyesi; Meymûn b. Muhammed b. Saîd b. Muhammed b. Mekhûl b. Ebî'l-Fadl el-Mekhûlî olan Ebû'l-Muîn en-Neseî'nin bir müddet Semerkand'da bulunduğu, daha sonra ise Buhara'ya yerleştiği kaydedilir.(15) Elimizdeki kısıtlı bilgiler ışığında O'nun biyografik hayatını detaylandırmamız mümkün gözükmemektedir. Bu kısıtlı bilgiler bize, O'nun yaşadığı çağ ve bölge itibarı ile, Karahanlı devletinin hâkimiyet bölgesi olan Mâverâünnehir'de hayat sürdüğünü ve eserlerini bu bölgede te'lif ettiğini kabul ettirmektedir. Bu bakımdan biz, önce Mâverâünnehir bölgesinin coğrafî, tarihî, iktisadî ve kültürel durumuna kısaca temâs edecek, daha sonra da müellifimiz döneminin siyâsî iktidarını oluşturan Karahanlılar devletinin kısa bir tarihçesini sunmağa çalışacağız.

2 — Neseî'yi Yetiştiren Bölge: Mâverâünnehir

a) Mâverâünnehir Bölgesinin Önemi:

İslâm, hatta dünya tarihinde önemli bir yeri olan Mâverâünnehir ve Horasan bölgelerinin, milâdî VII-XII. asırlar arasındaki tarihinin, Türklerin siyâsî tarihi bakımından olduğu kadar, medeniyet ve kültür, aynı zamanda ilim tarihi açısından da pek büyük önemi haiz olduğunu söylemeliyiz. Zira bu bölge, İslâm dünyasının ilim ve kültür hayatında olağanüstü bir rol oynamıştır.(16)

İslâmiyet; Mâturidî, Farabî, İbn Sinâ Birûnî ve Ebu'l-Muîn en-Neseî gibi pek çok ünlü ilim adamı ve mütefekkirini ve bunların kıymetli

kaynak eserlerini, bu bölgeye borçludur. İlim adamlarımız, Amuderyâ deltasının, Orta Asya'nın bilhassa İslâmî devir kültür hayatındaki rolünü; Ön Asya'da Mezopotamya bölgesinin, Mısır'da Nil deltasının rollerinin benzeri olduğunu ifade etmektedir.(17) İşte bu açıdan, Mâverâünnehir'in İslâm kültür ve medeniyetindeki yeri ve önemi, geniş İslâm ülkesinde işgal ettiği sahanın küçüklüğü ile mukayese edilemeyecek kadar büyük ve manâlıdır. Bu ehemmiyetine binâen, aynı zamanda müellifimiz Ebu'l-Muîn en-Ne-

(14) Yazıcıoğlu, A.g.e., s. 20-21; ve anılan Makale, s. 293 ve orada zikredilen kaynaklar.

(15) Kehhâle, A.g.e., aynı yer. Sayın M.S. Yazıcıoğlu, anılan tez ve makalesinde, Tarih-i Buhâra müellifi Nersâhî' (v. 348/959) nin, müellifimizden bahsetmediğini kaydetmektedir. (Bkz. Yazıcıoğlu, A.g.e., 19-20 ve Anılan makale, s. 293) Ancak biz, Nersâhî'nin Neseî'den bahsetmemesini yadırgamıyoruz. Zira her iki müellif çağdaş bile değildir. Kısaltılan Farsça şekli üzerine neşirleri yapılan Tarih-i Buhara'da, bizzat Nersâhî'nin, Neseî'den bahsetmesi mümkün değildir. Nersâhî'nin bu eseri, kısaltılmış şekli ve diğer neşirleri konusunda bakınız: V. Minorsky, "Nersâhî" maddesi, İsl. Ans. c. IX, s. 197-98; Z.V. Togan, Tarihte Usûl s. 162; Richard N. Frye, The History of Bukhara, Translated from a Persian Abridgment of Arabic Original by Nerchaky, Cambridge, 1954, (Page, XVIII, note 10); Charles Schefer, Description topographique et historique de Boukhara par Muhammed Nerchakhy Paris, 1892.

(16) Richard N. Frye-Aydın Sayılı, Selçuklulardan Önce Orta Şarkta Türkler, Belleten, X, 37, s. 97, Ankara, 1946.

(17) Z.V. Togan, "Harizm" maddesi, İsl. Ans. C: V, s. 240.

sefi'yi de yetiştirmiş olması ha-
şebiyle, bu bölgenin, coğrafi ve ik-
tisâdî durumu ile, Neseff döneminde-
ki siyâsî ve kültürel manzarasına
bakmayı gerekli buluyoruz.

b) Mâverâünnehir Bölgesinin
Coğrafi Sınırları :

Sözlük anlamı itibarıyla: "neh-
rin arkası, öte tarafında bulunan ül-
keler" manâsında Arapça bir terkip
olan Mâverâünnehir sözcüğü, genel-
likle müslüman coğrafyacılarca be-
nimsenmiş ve günümüzde de kullanıl-
makta olan coğrafi bir terimdir. Ba-
tı kaynaklarında bu tabirin karşılığı
olarak: "transoxiana" kelimesi yer
almaktadır.⁽¹⁸⁾ Büyük coğrafyacı
Yâkût (v. 626/1229) ise; Ceyhun
nehirinin bir sınır olarak kabul et-
mekte ve gerisinde kalan ülkeleri
mâverâünnehir olarak göstermek su-
retiyle âdetâ bölgenin bir haritasını
çizmektedir.⁽¹⁹⁾

c) Bölgenin İktisâdî Durumu :

Mâverâünnehir, Orta Asya'daki
diğer bölgelerle kıyas edildiğinde,
iktisâdî yönden fevkalade müreffeh
bir ülke olarak karşımıza çıkmakta-
dır. Bu iktisâdî refahın en önemli
ve etkin sebepleri arasında tarihî İ-
pek Yolu (The Great Silk Road) ile
Hint Baharat Yolu'nun bu bölgeden
geçişini saymak lâzımdır. Bilindiği
gibi bu tarihî ticaret yollarından İ-
pek Yolu'nun güzergâhında, Merv,
Buharâ ve Semerkand gibi şehirler
bulunmaktaydı. Bu güzergâhı takip
eden ipek yolu, ipeğin hakiki vatani
Çin'e kadar ulaşıyordu.⁽²⁰⁾

O dönemin uluslararası ticaretin-
de büyük önemi olan bu yol, bir-
yandan bölgeyi iktisâden kalkındı-
rırken, diğer yandan da doğu ile ba-
tı arasındaki bir kültür ve medeni-
yet köprüsü olmak gibi önemli bir

başka görevi de ifa etmekteydi. Pek
tabiidir ki, bu müsbet iktisâdî ko-
num, bölgenin jeo-politik ve strate-
jik önemini artırmıştır. Ancak Mâ-
verâünnehir, bu önemi dolayısıyla
devamlı surette el değiştiren ve bu
değişikliklerden dolayı da siyâsî yön-
den pek istikrarı olmayan bir bölge
haline gelmiştir.

d) Bölgede İslâmî Fetihlerin
Tarihçesi :

Hız, Ömer (r.a.) devrinde liyakat-
lı komutanların sevk ve idaresinde
ilerleyen müslüman arap orduları,
Suriye'de Bizans'a karşı tam bir za-
fer kazandıktan sonra,⁽²¹⁾ İran'a yö-
nelmiştir. Meşhur Kadisiye muhare-
besinde (15/636) büyük bir bozguna
uğrayan asırlık Sasânî İmparatorlu-
ğu, bu harbi müteakip, İran'ın kuzey
ve güneyinde cereyan eden bir kaç
küçük savaşla tarih sahnesinden ge-
kirmiştir.⁽²²⁾ Bu savaşlar ve sonuç-
ları olan fetihleri takiben Mâverâün-
nehr'e kadar dayanmış olan İslâm
Orduları bu bölgede Türklerle karşı-
laşmış ve uzun müddet onlarla müca-
dele etmek zorunda kalmıştır.⁽²³⁾

İslâm, Emevîler devrinde Mâve-
râünnehr'e girmişse de, bu dönemde
bölgede yeteri kadar yayılamamış-
tır. Bu olumsuz sonuçta, bölgeye
gönderilen Emevî vâlilerinin, yerli

(18) Barthold, "Mâverâünnehir"
maddesi, Isl Ans. C. VII, s. 409.

(19) Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-
Buldân, c. V. s. 45.

(20) Z. Velidi Togan, Bugünkü Türk
İli Türkistan, I, 94; L. Ligeti,
Bilinmeyen İç Asya, II, s. 58,
İstanbul, 1970.

(21) Brockelmann, İslâm Milletleri
ve Devletleri Tarihi, I, 54, An-
kara, 1954.

(22) Philippe Hitti, Siyâsî ve Kültü-
rel İslâm Tarihi, I, 238.

(23) Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız
İslâmiyet ve Türkler, s. 7.

halka karşı takındığı müspet olmayan tavırlarının önemli menfî payının olduğu muhakkaktır. (24)

Talas meydan savaşı (134/751), Türkler'in İslâm'ı kabul edişleri bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Savaş esnasında müslüman olduklarını açıklayan Karluk Türklerinin (25) ardından, İslâmiyet hızla diğer Türk boyları arasında yayılmağa başlamıştır. (26)

e) Meverâünnehir'de Önemli Şehirler :

aa) Semerkand ve Buhara :

Yukarıda kısaca özetlemeğe çalıştığı şekilde Mâverâünnehr'e yerleşen İslâmiyet ve akabinde meydana gelen büyük ve parlak medeniyet, devrin bütün önemli yollarının kavşağı olan bu münbit topraklarda gelişmeğe çok müsait bir ortam bulmuştur. Nitekim bölgenin, Semerkand ve Buhara gibi şöhretli şehirlerinin kısa bir zaman sonra İslâm ilim ve irfanının göz kamaştırıcı birer merkezi haline geldiklerini, eski çağlardan beri diğer bir medeniyet merkezi olan Mezopotamya'nın Bağdat, Basra, Kûfe gibi ünlü ilim ve kültür merkezleriyle rekabet edebilecek, hattâ onları geçebilecek seviyeye ulaştıklarını görüyoruz. (27)

Mâverâünnehr'in; çağın şartlarına göre bu her bakımdan gelişmiş şehirlerinde, pek çok kıymetli âlim ve mütefekkirin yetişip, asırları aşan şöhreti hâiz eserler vücuda getirmeleri şüphesiz bir tesadüf değildir. Zira, böylesine muhteşem eser müelliflerinin yetişebilmesi, onları yetiştiren toplumun, ilim ve medeniyet yönünden çok yüksek bir seviyeye ulaşmış olmasına ve ortamın çok müsait bir tarzda hazır o-

luşuna bağlıdır. Aksi halde bu kâbil âbidevî eserler vücuda getirilemez.

İslâmî fetihlerden sonra, yepyeni bir kültür inkılâbı ile billurlaşan Buhârâ'nın; İslâm kültür ve medeniyetindeki müstesnâ yerine işaret eden yazarlar, bu şehri: "İslâm'ın kubbesi, âlimlerin kaynağı ve fukahânın durağı, mülkün kâ'besi, dahilerin buluşma yeri, birer yıldız mesâbesinde olan ediblerin parladığı bir semâ..." gibi çok parlak cümlelerle överler. (28)

bb) N e s e f :

Hayatını incelemekte olduğumuz Ebu'l-Muîn en-Neseff'nin, hal-i hazırda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği devletlerinden biri olan

(24) Prof. Dr. Osman Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, c. I, 138; Dr. Zekeriyya Kitapçı, Emeviler Devrinde Mâverâünnehirde İslâmiyetin Yayılış Tarihi, s. 187, Erzurum, 1975 (Basılmamış Doçentlik Tezi)

(25) Karluk Türkleri için bkz: Dr. Hüseyin Salman, VII. ve X. Asırlar arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 15, s. 169-206, İst. 1981.

(26) Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s. 32-39

(27) Bu şehirde İslâmiyetin Yerleştiği ve yayılışı konusunda bakınız: Dr. Zekeriyya Kitapçı, İslâmiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkand ve Havâlisinde ilk Yayılışı, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 25, s. 109-135, İstanbul, 1983.

(28) Dr. Zekeriyya Kitapçı, Bugünkü Türk-İslâm Şehri Buhara'da İslâmiyetin Yayılışı ve Yerleşmesi, Milli Kültür Dergisi, Sayı: 3, s. 56, Ank. 1977.

Ö z b e k i s t a n sınırları içinde bulunan⁽²⁹⁾ Nesef⁽³⁰⁾ şehrinde doğduğunu biliyoruz. Nesef; Buhara ve Keş'i içine alan Soğd⁽³¹⁾ bölgesi şehirlerindendir. Kaynaklar bu şehrin asıl adının N a h ş e b olduğunu, fakat Arap (İslâm) coğrafyacılarınca Nesef adı ile anılmakta olduğunu kaydetmektedir.⁽³²⁾

Ceyhun ve Semerkand arasında yer alan Keşke-Deryâ vâdisinde büyük bir yerleşim merkezi olan Nesef, vâdide akan Keş civarının sularını toplayan ve Keşk-rûz veya Karşı adları ile bilinen nehri oluşturan iki çayın birleştikleri yerin yakınında kurulmuştur.⁽³³⁾ Vâdide akıp giden bu nehir, Semerkand ve çevresinin önemli bir akarsuyu olan Zerefşan'a⁽³⁴⁾ paralel olarak akar ve sonra Ceyhun'a döner, ancak bu büyük nehr'e ulaşamadan gölde kumlar arasında kaybolur, gider. Şehrin içinde akmakta olan bu nehrin, bazı seneler tamamen kurumakta olduğunu kaydeden Yâkût, bölgede başka bir akarsuyun bulunmadığını, nehrin kuruduğu yıllarda bahçeleri sulamak üzere şehirde pek çok kuyu mevcut olduğunu söylemektedir.⁽³⁵⁾

Eski Nahşeb (Nesef) şehrinde, bu gün Karşı denilmektedir.⁽³⁶⁾ İçinden akan nehrin iki yakasında bahçeleri ve tenezzüh yerleri ile çok güzel bir şehir olan N e s e f'e, "saray" mânâsına gelen K a r ş ı isminin⁽³⁷⁾ verilmesinin, Çağatay Hanlarından Kebek Han tarafından şehirden iki fersah uzaklıkta inşa ettirilmiş çok güzel bir köşk ile bağlantılı olduğu sanılmaktadır.⁽³⁸⁾

3 — N e s e f i'nin Yaşadığı

Dönemde Siyâsî İktidar :

Mâverâünnehir; Türklerin İslâm milletleri câmiasına girmesi ile,

Moğol istilâsı arasındaki uzun zaman dilimi içinde, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlılar gibi pek çok Türk Devleti için çok sağlam bir temel zemini olmuştur. Şimdi bu sağlam zemin üzerine uzun süre oturan devletlerden biri olan Karahanlılar'a, siyâsî iktidarları Nesefi'nin yaşadığı dönemi içine aldığı için temas etmek istiyoruz.

a) K a r a h a n l ı l a r :

Orta Asya'nın ilk müslüman Türk Devleti olan Karahanlılar'ın, milâdî IX-XIII. asırları içine alan siyâsî hâkimiyetlerinin, daha ziyade Mâverâünnehr çevresinde sürmüştüğünü biliyoruz. Milâdî IX. asır

(29) Bakınız: 2 nolu Harita.

(30) Nesef kelimesinin, Nesif şeklinde okunması gerektiğini kaydedenlerde vardır. Bkz: Luknevi, el-Fevâid, s. 102.

(31) Bkz: Barthold, İsl. Ans. "Soğd" maddesi, C. X, s. 736-37.

(32) V. Minorsky, "Nahşeb" maddesi, İsl. Ans. C. IX, s. 39; Huddû'l-alem, "Nakshab" p. 114, London, 1937; Barthold, Türkistan, 176.

(33) Yâkut, Mu'cem, VIII, 286-87; Şemseddin Sâmî, Kamusu'l-A'lâm, V, 3510.

(34) Zerefşân için bkz: Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, 106 vd.

(35) Yâkut, Mu'cem, VIII, 287, Krs: Barthold, A.g.e., 177.

(36) Z. Velidi Togan, Bugünkü Türk İli Türkistan, s. 100, İstanbul, 1981; Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I, s. 63, 189.

(37) R. Rahmeti Arat, "Karşı" maddesi, İsl. Ans. C. VI, s. 363. Krs: Dr. Reşat Genç, Karahanlılarda Devlet Teşkilâtı, s. 144, İstanbul, 1981.

(38) Barthold, Türkistan, s. 176; "Çağatay" maddesi, İsl. Ans. C. III, s. 269, V. Minorsky, "Nahşeb" maddesi, İsl. Ans. C. IX, s. 40, Arat, A.g.e., s. 364

sonlarına doğru müstakil bir devlet kuran Karahanlı sülâlesi, Orta Asya Türk kavimlerinin bazılarını da kendi idareleri altına almışlardı. Devletin kuruculuğu şerefini taşıyan Satuk Buğra Hanın 314/926 yılında İslâmiyet'i kabulü, bu devletin ilk İslâm Türk Devleti şerefine ulaştırmıştır.⁽³⁹⁾ Hakanî Türk Devleti veya Afrâsiyâboğulları adını taşıyan ancak bugün Karahanlılar adı ile andığımız bu devletin ve çok sayıda Türk boyunun İslâm'ı kabul etmesi, gerçekten Türk Kültür tarihinin seyrini değiştiren çok önemli bir hadisedir.⁽⁴⁰⁾

Cografî yönden, Doğu Türkistan ile Mâverâünnehir bölgesini aşan çok geniş bir alana sahip olan bu devlet, etnik yapısı itibarıyla da oldukça kalabalık ve çeşitli bir çok Türk soy ve boyunu bünyesinde toplamaktaydı. Tarihi göç akışları ve yerleşmeleri sonunda Karahanlı devletinde, Karluklar, Türkesler, Yağmalar ve benzeri adlar ile anılan bu Türk boy ve soy toplulukları, devletin yükselişi ve gelişmesine büyük destek olmuşlardır. Ancak devletin asıl bünyesini Karluklarla, Uygurlar oluşturmuşlardır. Aynı derecede mühim rol oynayanlar arasında Oğuz ve Kıpçak boylarını da saymak mümkündür.⁽⁴¹⁾ Menşe'leri hakkında değişik nazariyeler ileri sürülen Karahanlılar, kaynaklarda muhtelif isimlerle de anılmaktadır.⁽⁴²⁾

Aşağı yukarı m. 1041-42 den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı devleti meydana gelmiştir.

Batı Hanlığı, Mâverâünnehir ve Hocend'e kadar Batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük Kağan'ın merkezi, önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştur. Ortak Kağan ise, Buhara'da oturmaktaydı.

Doğu Hanlığının hududları içinde Talas, İsficâb, Şaş, Doğu Fergana, Semireci ve Kaşgâr bulunmaktaydı. Büyük Kağan'ın başkenti Balasagun idi. Ortak kağan, genellikle Kaşgâr'a nadir olarak ta Taraz'da oturmıştır. Doğu Hanlığının dini ve kültürel merkezi ise Kaşgâr'dı.⁽⁴³⁾

İkiye bölünerek zayıflayan Karahanlılar, Sultan Melikşah ve Sencer zamanlarında Selçuklular'ın 571/1175 senesinden sonra da Harzemşahlılar'ın nüfuzu altında kaldılar. Milâdi 1141 yılından sonra ülkelrinin şimal kısmı, Karahitaylar'ın eline geçti. Bütün bunlara rağmen bu hânedân, h. 609/m. 1212 senesine kadar devam etmiştir.

Karahanlılar'a, Kaşgâr, Balasagun, Koçgar, Talas, Semerkand ve Buhara gibi şehirler, değişik dönemlerde başkent olmuştur.⁽⁴⁴⁾

(39) Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 59, Dr. Erdoğan Merçil, Karahanlılar, s. 794, Türk Dünyası El Kitabı.

(40) Türklerin İslâmı Kabulleri için bkz: Dr. Emel Esin, İslâmiyetten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, s. 163 vd. İstanbul, 1978.

(41) A. Caferoğlu, Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı, s. 405, Türk Dünyası El Kitabı.

(42) Bu nazariyeler için bkz: Omel'yan Paritsak, "Karahanlılar" maddesi, İsl. Ans. C. VI, s. 252. Bu sülâle için muâsır İslâm kaynaklarında, "el-Hakaniye" "el-Hâniye" ve "el-Afrâsiyâb" gibi isimler kullanılmaktadır. Bkz: Togan Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 58; Dr. Erdoğan Merçil, A.g.e., s. 794; Dr. Emel Esin, A.g.e., s. 163.

(43) Bu kısım E. Merçil'in eserinden kısmen özetlenerek aynen alınmıştır. Bkz.: A.g.e., s. 796.

(44) Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, A.g.e., s. 7.

II — NESEFİ'nin İLMİ HAYATI

1. Neseff'nin Çağında İlmî ve Kültürel Durum :

a) Karahanlılar'da Kültürel Hayat :

Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasındaki yüksek kültüre sahip bölgeyi idaresi altında bulunduran Karahanlılar'a, İslâmiyet'i kabullenen Türk topluluklarının eski ve yeni kültürlerinden yararlanabilen bir devlet olarak görüyoruz.⁽⁴⁵⁾ Semerkand, Buhara, Neseff, Keş ve Fergana bu dönemde de önemli ilim merkezleri arasında yer almaktadır. Bu büyük kültür merkezlerinin yanında bir çok köy bile, eserleriyle isimlerini bize duyurmuş olan pek çok âlime beşik olmuştur.⁽⁴⁶⁾

İlgili kısımda arza çalışıldığı üzere, Karahanlılar'ın hâkimiyet bölgesi olan Mâverâünnehir, hâiz olduğu jeo-politik konumu, iktisâdî ve ticarî vasıfları ve bütün bunlardan daha mühim kültür ve refah seviyesinin diğer komşu bölgelere göre çok üstün bir durumda olması dolayısıyla, çevredeki bir çok devletin istilâ mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadelelerin sonucu olarak da, Zerdüştlük, Budizm ve Hristiyanlık gibi bir çok din, bu geniş topraklara girip yerleşmiş, cemaat, teşkilât ve kültür açısından, bölgede içtimâî birer varlık haline gelmiştir.

İslâmî fetih hareketlerinin başladığı sıralarda Mâverâünnehr'in dinî bakımdan gösterdiği bu karışık ve insicâmsız durumdan, bölgenin en önemli kültür merkezleri durumunda olan Semerkand, Buhara ve Neseff'i istisnâ etmemiz elbette mümkün değildir. Bölgenin İslâmlaşmasından sonra, birer İslâm ilim ve kültür

merkezi durumuna gelen Bağdat, Basra gibi eski ilim merkezlerini gölgede bırakan Mâverâünnehir kültür çevresinin bu önemli şehirlerinin, daha çok aklî ve felsefî bilimler sahasında ün yapmış olması ise bir raslantı sayılamaz.⁽⁴⁷⁾ Asırlar boyu, ilim, fikir sanat ve rasyonalist düşünce hareketlerinin önderliğinin bu bölgede yetişmiş Türk asıllı âlimlerce yapılmış olması⁽⁴⁸⁾ bu temâyüzün bir tesâdüf olmadığını ispatlar. Öte yandan, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'da yetişen âlimlerin, ihtisas gayesi ve sahalarında derinleşmek amacıyla yaptıkları ilmi seyahatlerde, kelâm ve felsefe gibi aklî ilimlerde Semerkand ve Buhara çevresini tercih etmelerini⁽⁴⁹⁾, Mâverâünnehir bölgesinde tutuculuktan uzak, hür bir ilmi ortamın bulunduğu delili saymak lâzımdır.⁽⁵⁰⁾ Bu ilim merkezlerine hâkim olduğuna işaret edilen fikrî ve ilmi serbestî felsefî ve kelâmî eserlerin ilmi seviyesi açısından da çok müsbet sonuçlar doğurmuştur. Mâverâünnehr'in müreffeh ve müsâmahakâr havasının kelâm ilmi açısından mükemmel birer meyvesi olan, İmam Mâturidî'nin Kitâbü't-tevhid'i ile, müellifimiz Neseff'nin Tabsiratü'l-edille'si bu görüşümüzün yaşayan delilleridir.

(45) A. Caferoğlu, Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı, s. 405.

(46) Y.Z. Kavakçı, Mâverâünnehir İslâm Hukukçuları, s. 303.

(47) M.S. Yazıcıoğlu, A.g.e., s. 7-8; Anılan Makale, s. 283.

(48) Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 390.

(49) Prof. Dr. İ.H. Uzuncargılı, Osmanlılarda İlmîye Teşkilâtı, s. 227.

(50) O. Turan, A.g.e., 252, 392.

b) Karahanlılar Döneminde Eğitim ve Medreseler :

İlk dönemlerde, İslâm şehirlerinin kuruluşu, cami, medrese, kütüphâne, hamam ve imaret gibi külliyelerin öncelikle inşası ile başlamakta, şehrin çarşı ve mahalleleri ise, bu külliyelerin etrafında teşekkül ettirilmekteydi. Başlangıçta kurulan bu şehircilik anlayışı, Türk-İslâm Medeniyetinin bu ana hususiyeti, çağlar boyu değişmeden sürmüştür.⁽⁵¹⁾

Tarihçilerin çoğu, teşkilâtli medreselerin Selçuklu Sultanı Alparslan zamanında, Bağdat'ta Vezir Nizâmü'l-mülk tarafından Nizâmiyenin inşası ile başlayıp, süratle bütün İslâm ülkesine yayıldığını kaydederler.⁽⁵²⁾ Ancak, Karahanlılar dönemine aid olup, aşağıda bahse konu olacak günümüze kadar ulaşmış bulunan bazı vakıf belgeleri⁽⁵³⁾, Selçuklulardan önce de bu tip medreselerin mevcudiyetini göstermektedir.

İbrahim Tabgaç Buğra Karahan, İslâmiyeti ilk kabul eden ve ikiyüzbin çadırılık bir aileden ibaret olup, İslâmiyeti kabul ettikten kısa bir zaman sonra Orta Asya'nın büyük bir imparatorluğu haline gelen Karahanlı Devletinin hükümdarlarından biridir. Bu hükümdar, 433/1042 yılında, Karahanlı ailesinden yaşlı birinin himayesinde tahta geçmiş, ergenlik çağına ulaştıktan sonra da tüm yetkileriyle hükümdar olmuştur.⁽⁵⁴⁾

Bu hükümdarın, çağlar boyu değişmediğine işaret ettiğimiz Türk-İslâm şehircilik anlayışına uyarak kurmuş olduğu medrese ve hastanenin bu gün elimizde bulunan vakıf belgeleri o dönemin kültür hayatını aksettiren iki önemli vesikadır.⁽⁵⁵⁾

Dünya öğretim kurumları arasında, öğrencilerine burs veren ilk müessese⁽⁵⁶⁾ olarak anabileceğimiz bu medresenin, vakıf senedinde yer alan aşağıdaki satırları, o dönemin bilim-siyâset ilişkisini, ilim adamlarının durumunu göstermesi açısından aynen nakletmeyi faydalı buluyoruz:

"Kâim'in ölmesi halinde, yerine başka birinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması, öğretim üyesi fakih ile, Semerkand'da fetvâ verme düzeyinde olan bilim adamlarının kararı ile olur. Eğer, öğretim üyesi bulunmuyorsa, bu atama Semerkand vâlisi tarafından yapılır. Bu tayinin hükümdar tarafından yapılması yasaktır."⁽⁵⁷⁾

Karahanlı hükümdarlarının, bu ilim müessesesinin malî kaynağı o-

(51) O. Turan, A.g.e, 260

(52) Semâvî Eyice, 'Mescid' maddesi, İsl Ans. C. VIII, s. 51. Nizâmü'l-mülk zamanında Bağdad'dan sonra İsfahan, Rey, Nişâbur, Merv, Belh, Herat, Basra, Musul, Âmul gibi merkezlerde kurulan medreseler de "Nizâmiye" adıyla anılmaktaydı. Bkz: Dr. A. Çelebi, İslâm'da Eğitim ve Öğretim Tarihi, 114.

(53) Muhammed Khadr, Deux Actes de Wakf d'un Qarahaniide d'Asie Centrale, Journale Asiatique, 1967, 305-334 (Bu neşrin tercümesinden yararlanılmıştır.)

(54) O. Paritsak, "Karahanlılar" maddesi, İsl. Ans. C. VI, s. 260.

(55) Bu vesikaların tercümeleri için bkz: Dr. Saffet Bilhan, 900 yıllık bir Öğretim Kurumu Buğra Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi, I; Tıp Okulu Niteliğinde 10. Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi, II, A.Ü. Eğitimi Bilimleri Fakültesi Dergisi, C. 15, Sayı, 12, Ankara, 1982.

(56) S. Bilhan, A.g.e., s. 122; Prof. Dr. Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, s. 14.

(57) S. Bilhan, A.g.e., s. 124.

lan vakfın kâiminin tayininde devre dışı bırakılması, hattâ atamanın hükümdar tarafından yapılamayacağını vakıf senedinde hükme bağlanmış olması gösteriyor ki Karahanlılar; siyâsetin, mâlî güçle birleşerek ilmî müesseseler üzerinde baskı unsuru olmasına imkân tanımamak istemişlerdir. Onlarca alınan bu açık önleme dayanarak, o dönemde Orta Asya Türk Devletlerinde kurulmuş olan medreselerde görev yapmış olan öğretim elemanlarının kesin bir ilmî hürriyet ve muhtariyet içinde bulunduklarını söylüyor ve her dönemde çeşitli İslâm ülkelerinden bu yörelere yapılmış olan ulemâ akınını, bu müsait ortama bağlayanların görüşlerine içtenlikle katılıyoruz. (58)

İlme gönül verenlerin tamamının, tahsîl için çok uzak yerlere gitmeyi göze aldıkları bilinen bir husustur. Bu, eğitim ve kültür hareketlerinin siyâsî bir sınır tanımaması gerçeği ile yakından alakalıdır. Başlangıçta, tahsîl için yakın kültür merkezleri tercih edilirken bilahere, uzak merkezlere kadar gitmek dahi tabiileşmiştir. Nitekim, M. XII. asrın sonlarına doğru, Endelüs'ün Kurtuba'sından, İsfahan Musul gibi merkezlere gelindiğini biliyoruz. (59) Mâverâünnehir kültür çevresinin önemli merkezlerinden biri, aynı zamanda müellifimiz Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin doğum yeri olan Nesef'de, kaynaklarda, âlimlerin tahsîl için Endelüsten geldiği şehirlerden biri olarak anılır. (60)

İlim için seyahat etmekte olan bu âlim ve talebelerin, ta'lim, tadrîs ve te'lif maksadı ile gittikleri her yerde kendilerini kabul ettirebilmelelerinde, bu şahısların özel kabiliyetlerinin yanında, İslâm dünyasının o dönemde tam bir kültür birliğine sa-

hip bulunuşunun önemli payının olduğu muhakkaktır. Gerçekten de, incelemekte olduğumuz dönemde, İslâm âleminin sahip olduğu bu kültür birliği her bölgede entellektüel bir muhitin doğmasını gerektirmiştir.

Batı dünyasında bu gün şayet yüksek bir kültür ve ilim seviyesi varsa, Batı bunu herşeyden önce sahip olduğu kültür birliğine ve bunun bahsettiği imkânlarla borçludur. İşte, ilmî seyahatların çağın zor şartlarına rağmen, kolaylıkla yapıldığı o dönemlerde İslâm dünyasında da gerçek bir kültür birliği ve bunu temin eden ortak bir ilim dili vardı. (61) Bu ortak ilim dili Arapça'ydı. Eserlerini bütün İslâm âleminde okunup tartışılmasını isteyen âlimler, bu ortak dil ile yazmayı tercih ediyorlardı. (62) Böylelikle, Endelüste yazılan bir eser, kolaylıkla Türkistan'daki bir âlim tarafından anlaşılabilirdi. Endelüsteki bir hoca veya talebe de Türkistan'a ilmî seyahatta bulunduğu zaman öğretim veya öğrenimde

(58) Doç. Dr. S. Bilhan, Orta Asya Türk Devletlerinde Eğitim, Bilim ve Sanat Hareketleri, s. 119, Çoğaltılmış Tez, Ank. 1978; Krs: İ.H. Uzunçarşılı, A.g.e., s. 227; M.S. Yazıcıoğlu, Anılan makale, s. 283-4.

(59) M. Altay Köymen, Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri, s. 117, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. IV, Ankara, 1975.

(60) Muhammed b. Abdülcelil es-Semerkindî, Muntehabü'l-Kand fi tarihi Semerkand, İst. Süleymaniye Turhan Valde Bölümü, No: 70, Vr: 100 b, str: 5-6.

(61) Dr. Ramazan Şeşen, Salahaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti, s. 249, İst., 83.

(62) M. Fuad Köprülü, "Harizmsahlar" maddesi, İsl. Ans. C. V/1, s. 289.

pek büyük bir güçlkle karşılaşmıyordu. (63)

c) Karahanlılarda Devlet İlim Adamı Münasebetleri :

Karahanlılar ve Selçuklular zamanında, ilmin ve ilim adamlarının devlet tarafından himâye edildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Her iki devlet tarafından, değişik merkezlerde medreselerin açılması, tahsîl'in parasız ve kolay yapılabilmesi imkanlarının hazırlanması vs. gibi ilmî ve kültürel seviyeyi yükseltici uygulamalar, bu tatbikâtın mimarlarından biri olan Nizâmü'l-mülk'ün tesbitleri bizi te'yid etmektedir. Bu büyük vezir'in Siyâsetnâme adlı meşhur eserindeki ifadelerine göre: "Daha önceki dönemlerde, kendilerine devletçe maaş bağlanmayan ve resmen vazifelendirilmeyen âlimler, daima devlete ve yöneticilere karşı menfi tavır takınmışlardır." (64)

Binaenaleyh, ilim adamlarının devlet ile hem-âhenk olması onların resmen desteklenmesine bağlıdır. Nitekim, Karahanlı ve Selçuklu dönemi "Devlet Teşkilâtı" konusunda yapılan araştırma ve incelmeler, her iki devlet yönetimince, "seyyidlere, fakihlere, âlimlere ve zahidlere 'e r z â k' adı altında bir ödemede kulunulduğunu ortaya koymakta, (65) Devlet'in, N i z a m ü l m ü l k'ün yukarıdaki tesbiti doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir. (66)

Bu dönemde yetişip, yaşamış olması hasebiyle, müellifimiz N e s e f i'nin de yukarıda işaret edilen devlet tahsislerinden istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

2 — N e s e f i'nin Mesgul olduğu ilmi saha :

Yetişme tarzı itibarıyla, çağının İslâmî geleneginden ayrılması mümkün olmayan müellifimiz Ebu'l-Muîn en-Nesefî'nin, bütün meşhûr İslâm âlimleri gibi, öncelikle temel İslâmî ilimleri öğrenip hazmettikten sonra, bunlar arasından kendisine ihtisas alanı olarak k e l â m ilmini seçtiğini kabul etmemiz gerekir. Bu görüşümüzün en kuvvetli dayanağı, müellifimizin bir sonraki başlıkta incelemeğe ve tanıtmaya çalışacağımız meşhur T a b s i r a t ü' l - e d i l l e'sidir. Kelâm sahasında böylesine meşhur ve önemli bir eseri kaleme almış olan kişinin, elbette önce-likle bu sahada otorite olduğunu kabullenmek icab eder.

Bu arada, bir çok hanefî tabakât müellifi (67) ve bu eserlerdeki bilgilere dayanan bazı araştırmacılarımız (68), İmam Maturidî'den sonra Maturidî ekolünün en büyük kelâmcısı olan Ebu'l-Muîn en-Nesefî'yi, sadece İslâm Hukuku ile meşgul olmuş bir kişi

(63) Dr. R. Şeşen, A.g.e., a.y

(64) Prof. Dr. O. Turan, Selçuklular Tarihi, s. 257 (siyâbetnâme, Schefer, 1891 negri, s. 154'den naklen)

(65) Prof. Dr. M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Teşkilâtına dair yazılmış bir eser, (H. Horst, Die Staatsverwaltung der Grass selc'uken und Horazmsahs (1038-1251) Wiesbaden, 1964) Tarih Araştırmaları Dergisi, Cild, II, Sayı: 2-3, s. 365-66, Ankara, 1964.

(66) Yapılan bu ödemelerin, yaptıkları hizmet karşılığı için değil, mevki ve rütbeleri dolayısıyla olması sebebiyle 'erzâk' tabirini "tahsisât" olarak anlıyoruz.

(67) Kureşî, Cevâhiru'l-mudiyye, II, 189; İbn Kutluboga, Tâcü't-terâcim, 58.

(68) Y. Ziya Kavakçı, A.g.e., s. 94; Bağdatlı İsmail Paşa, Hediyye, II, 487.

olarak tanıtma, yanlışına düşmüşlerdir.⁽⁶⁹⁾ Böyle bir yanlışın, müellifimize atfedilen, ancak ona âid olması şüpheli bulunan, İmam Şeybânî, (v. 187/802) nin, el-Câmi'u'l-kebir adlı eserine yapılmış olan bir gerhten kaynaklandığını sanıyoruz.⁽⁷⁰⁾ Neseffî'nin İslâm Hukuku sahası ile hiç alakasının bulunmadığı elbette söylenemez. Ancak, Tabsıratü'l-edille gibi önemli bir kelâmî esere sahip bulunan müellifimizin, ihtisas alanının kelâm ilmi olduğunu ifade etmeğe mecburuz.

3 — Neseffî'nin Eserleri :

a) "Tabsıratü'l-edille" :

Ebu'l-Muîn en-Neseffî adı, bize derhal İmam Maturidî'nin Kitâbu't-tevhîd'inden sonra Maturidiyye ekolünün en değerli kaynağı olan Tabsıratü'l-edille'yi⁽⁷¹⁾ çağrıştırmaktadır.

Neseffî'nin bu kıymetli eserinin kütüphanelerimizde halâ yazma halinde bulunuşu kelâm ilmi açısından, özellikle maturidilik adına bir talih-sizliktir. Bu eserin memleketimiz kütüphanelerinde pek çok yazma nüshasının bulunuşu ise, konunun sevinçirici olan yanındır.

Te'lif olunduğu devirde bile geniş yankılar uyandıran⁽⁷²⁾ Tabsıra, kelâm problemleri açısından olduğu kadar, kelâm tarihi bakımından da çok ehemmiyetli bilgileri muhtevidir. Zirâ Neseffî, bu eserinde muhâliflerinin fikirlerini de objektif bir tarz da yansıtabilmiş bir kelâmcıdır.⁽⁷³⁾ Ancak Neseffî'nin bu eserinde, bazı durumlarda muhâliflerinin isimlerini zikretmeden münakaşa yürüttüğü yerler vardır. Böyle durumlarda ise okuyucu için, Neseffî'nin görüşü ile, muâzırlarının fikirlerini ayırtedebilme gücünün doğmaktadır.

İmam Maturidî eserinde, felsefi terimlere başlangıç teşkil edebilecek yeni tabir ve kelimeleri kullandığı halde⁽⁷⁴⁾, takipçisi saydığımız, Neseffî'de bu tür kullanımlara pek sık rastlanmaz.

(69) M.S. Yazıcıoğlu, A.g.e., s. 26-27; Anılan Makale, 296.

(70) Neseffî'den bahseden bir çok kaynakta anılan eser, Neseffî'ye izâfe edilmektedir: Cevahiru'l-Mu'diyye, II, 189, Keşfu'z-zunun, I, 570.

(71) Dr. Fethullah Huleyf, Kitabu't-Tevhid Mukaddimesi, s. 5 dipnot: 5.

(72) Fahreddin er-Râzî, Münâzârât, Süleymaniye Küt. Serez Bölümü No: 3876-13 vd: 81 a, str: 13-15 (Eserin tamamı bu mücelledin 77-89 varakları arasındadır.) Dr. Fethullah Huleyf, A Study on Fakhr al-Din al-Razî and his Controversies in Transoxiana, p. 23-24, Dar al-Machreq Editeurs, Beyrut, 1966. Krgş: Bekir Topaloğlu, Maturidiyye Akaidi, s. 23 Ankara, 1979. Râzî'nin 580/1184 yılında Maveraünnehr ulemâsıyla yaptığı münazaraların üçünün Maturidiyye ulemâsından Nureddin es-Sâbûnî (v. 580/1184) ile kendisi arasında cereyan ettiğini, bu münazaraların toplanmış olduğu Münazâra adlı eserinden biliyoruz. Bu ilmi münakaşaların sonunda taraflardan biri olan Sâbûnî'nin: "Ben Ebu'l-Muîn en-Neseffî'nin tabsıratü'l-edillesini okumuş ve O'nun fevkinde bir eser olmadığına kanaat getirmiştim." demesi (Bkz: Yukarıdaki kaynaklar) Tabsıra'nın yazıldığı dönemde bilinen ve okunan bir eser olduğunu açıkça göstermektedir.

(73) M.S. Yazıcıoğlu, Anılan Makale, s. 295.

(74) Maturidî'nin kullandığı: Şey'iyet, Şey'iyetü'l-esyâ, şey'iyetü'l-ma'dûm, maiyyet, heyûlâ, keyfiyet, bi'l-fi'l, bi'l-kuvve gibi tabirler için bkz: Kitabu't-tevhîd, s. 7, 13, 16, 17, 29, 37, 40-53, 57, 86, 238, 242.

Neseffî, özellikle bu eserinde o dönem için kendine hâs, bugünkü ilmi deyiimi ile *semanîk*(75) adı ile anabileceğimiz çok değişik bir metod izlemektedir. İlm-i kelâm'da Neseffî'nin öncülüğünü yaptığı bu metod, kendisinden sonra takip edilmemiş, dolayısıyla fazla bir gelişme maaalesef gösterememiştir.(76)

Memleketimiz ve diğer İslâm ülkeleri kütüphanelerinde pek çok yazma nüshası bulunan ve bu nüshalarının ışığında tenkîd ve tahkikli (edition critique) ilmi bir neşrinin(77) kelâm ilmine yeni ufuklar açacağına inandığımız *Tabsıra't-ü'l-leddile*, İmam Maturidî'nin *Kitâbü't-tevhîd*'inin müphem taraflarının anlaşılmasında müracaat edilebilecek en faydalı bir eserdir. Zirâ Neseffî; kelâm ilminin ağır ve zor anlaşılır konularını, Maturidî'den daha sistemli ve metodlu bir şekilde ele alarak, ancak izah ve prensiplerde O'na kesinlikle sadık kalmak kaydı ile hareket etmiştir.(78)

Yurdumuzun bir çok kütüphanesinde ve İstanbul'un zengin kütüphanesi Süleymaniye'nin, değişik bölümlerinde pek çok yazma nüshası bulunan(79) *Tabsıra'nın* Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesinde de güzel bir yazması mevcuttur.(80)

b) *et-Temhîd li kavâidî't-Tevhîd*:

Müellifimiz Neseffî'nin, elimizde yazma halinde mevcut bulunan bir başka eseri ise, *et-Temhîd li kavâidî't-tevhîd* adını taşımaktadır.(81)

Wensinck tarafından: "İslâm inancın esaslarını muhtevâsını medrese usûlü ile isbat eden bir risâle"(82) olarak tavsîf edilen bu eser, aslında *Tabsıra'nın* bir özeti mahiyetindedir. Zirâ Neseffî, 33 fasıldan müteşekkil

olan bu eserindeki bilgileri yeterli bulmayanların daha geniş bilgi için *Kitabı Tabsıra'ya* müracaat etmelerini istemektedir.

c) *Bahrü'l-Kelâm* :

Münakaşa edası taşıması bakımından ilk iki eserden(83) ayrılan

(75) Semantik (anlam bilim) konusunda bakınız: *Encyclopedia Britannica*, 'Semantics' vol: XX, p. 313 A - 313H, Chicago, 1957; Meydan Larousse, C. XI, s. 165-66; Semantik'in önemi yurdumuzda son yıllarda anlaşılmağa başlanmıştır. Bu konuyu içeren bağımsız eserlerin sayısı çok azdır: Dr. Teo Grünberg, *Anlam Kavramı Üzerine Bir Deneme*, Ankara(1970, Prof. Dr. Doğan Aksan, *Ana çizgileri ile Anlam Bilimi*, Ankara, 1978, Arıklı, Tunçdoğan, Vardar, *Semantik Akımları*, İst. 1969.

(76) Prof. Dr. Hüseyin Atay, *Kelâm'a Giriş*, s. 2.

(77) Dr. F. Huleyf, K. *Tevhîd* mukaddimesinde *Tabsıra'yı* yakında neşredebileceğini haber verdiği halde, bu neşir henüz gerçekleşmiş değildir. Bkz: A.g.e., s. 5 dipnot: 5.

(78) M.S. Yazıcıoğlu, *Anılan Makale*, s. 294.

(79) Bu nüshalar için bkz: Brockelmann, *GAL*, suppl. I, 757; M.S. Yazıcıoğlu, *Anılan Makale*, s. 295, 69 nolu dipnot.

(80) Kayseri Râşid Efendi Nüshâsı kısaca şöyle tavsîf olunabilir: No: 496, 283x195 (215x105) mm, 276 varak, 35 str. Nesih, Tezhipli, meşin şîrâzeli, Miklepli, şemseli.

(81) Sayın Doç. Dr. M.S. Yazıcıoğlu, bu eserin İstanbul'daki yazmalarından III. Ahmed, 1366 nüshasına dayanarak, eserin kısa tahlil ve tercümesini A.Ü. İlahiyat Fakültesinde 1971 yılında Lisans Tezi olarak hazırlamıştır. Bu tez, anılan Fakülte kütüphanesinde mevcuttur.

(82) Wensinck, "Neseffî" mad. İsl. Ans. C: IX, s. 199.

(83) Wensinck, Aynı yer.

Bahrü'l-Kelâm fî akaidi ehli'l-İslâm adlı bu eser, müellifimizin, aslı ve tercümesi matbu olan yegâne eseridir. (84)

d) Neseî'ye atfedilen diğer eserler :

Neseî'nin yukarıda tanıtmağa çalıştığımız üç eserinin de, kütüphanelerimizde pek çok yazma nüshası bulunmaktadır. Çeşitli kaynaklarda ona atfedilen bazı eser adlarına rastlamakta isek de, (85) şimdilik bunların hiçbirine sahip olmayışımız bu bilgilerin doğruluk derecesi hakkında kanaat beyan etmemizi engellemektedir.

Hanefî tabakât kitaplarında, Neseî'nin, İmam Şeybânî (v. 187/802) nin "el-Câmiu'l-Kebîr" adlı eserine bir şerh kaleme aldığından bahsedilir. Ancak bu eserin gerçekten Neseî'ye aidiyeti konusunda ciddi bir bilgiye sahip değiliz. (86)

4 — Neseî'nin Talebeleri :

Tabsiratü'l-edille gibi, Maturidî kelâm eserlerinin en önemlilerinden birini te'lif etmiş bulunan ve daha ziyade kelâm sahasında isim yapmış olan Ebu'l-Muîn en-Neseî'yi, bazı müellif ve araştırmacıların sadece bir İslâm Hukukçusu olarak incelediklerine yukarıda işaret etmiştik. Müellifimiz Neseî'nin, temâyüz ettiği asıl sahanın dışında gösterilmesi olarak değerlendirdiğimiz bu bakış tarzının, olumlu olan yönü, Neseî'nin talebelerini tesbit etme konusunda bize ışık tutmuş olmasıdır. Zirâ Hanefî tabakât kitapları, yukarıda da işaret edildiği vechile, bir yandan Şerhu Câmiu'l-kebir'i ittifakla müellifimize aid bir şerh olarak gösterirlerken, diğer yandan da onun talebelerinin i-

simlerini vermektedirler. Şimdi bu isimleri kısaca tanımakta fayda mülahaza ediyoruz :

a) Ebû Bekr Alâüddin Muhammed b. Ebî Ahmed es-Semerkindî (v. 539/1144)

İslâm hukuku sahasının mühim şahsiyetlerinden biri olduğu kadar, kelâm ilmi açısından da aynı önemi hâiz simâlardan olan Alâüddin es-Semerkindî, müellifimiz Ebu'l-muîn en-Neseî'nin talebelerindendir.

Alaüddin es-Semerkindî'nin tabakat kitaplarından öğrendiğimiz hoca silsilesinde Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (v. 493/1100) de (87) bulunmaktadır.

Maturidî ekolünün bu iki önemli simasına talebe olan Semerkindî'nin hoca zinciri, üstadları Pezdevî ve müellifimiz Neseî kanalı ile büyük

(84) 58 sahifeden ibaret olan bu eser, Kahire ve Konya'da olmak üzere iki defa basılmıştır. Eserin son yıllarda Türkçe iki ayrı tercümesi yapılmıştır.

(85) Bunlar, el-umde fî usûli'd-dîn, i. zâhu'l-mehacce lilkevnî'l - akli hüce adlarını taşır. Ayrıca Kütüphane fişlerinde ve kaynaklarında karşılaştığımız "Mubahasatu ehli's-Sünne ve'l-cemaa" ve akaid adı ile Neseî'ye izafe olunan eserler, Bahrü'l-keâm olmalıdır.

(86) Bkz: Brockelmann, GAL, Supl, I, 757.

(87) İmam Maturidî'nin talebelerinden biri olan Abdülkerim b. Musa b. isa (Bkz. Luknevî, 195) nin torunu olan Sadrulislâm Ebu'l-Yusr el-Pezdevî'nin Usûlid-din adlı kelâma müteallik önemli eseri, Sayın Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük tarafından "Ehli Sünnet akaidi" adı ile Türkçemize kazandırılmıştır. İst. 1980. Bu zât için Bkz: Dr. Y., Kavakçı, A.g.e., s. 61.

İmam Maturidi'ye kadar ulaşmaktadır.⁽⁸⁸⁾

Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin, Semerkandî'ye sadece fıkıh okuttuğunu kaydeden araştırmacılara⁽⁸⁹⁾ katılmamız mümkün değildir. Zîrâ Alâüddin es-Semerkandî, İmam Maturidî'nin daha ziyade kelâmî görüşlerinin yer aldığı **Te'vilatü'l-Kur'an** adlı meşhur dirâyet tefsirini, hocası Ebu'l Muîn en-Neseî ile beraber okuduklarını ve hocasının da gerekli bulduğu yerlerde şerhler yaparak faydalı bilgiler ilave ettiğini bu eşsiz tefsire yaptığı şerh'in önsözünde bizzat ifade etmektedir.⁽⁹⁰⁾ Semerkandî'nin bu ifadesinde de anlıyoruz ki; müellifimiz Ebu'l-Muîn en-Neseî'nin Alâüddin es-Semerkandî ile olan tedris münasebeti, daha ziyade kelâm sahasına münhasır kalmış olmalıdır.

Alâüddin es-Semerkandî, 539/1144 tarihinde Buhara'da vefât etmiştir.⁽⁹¹⁾

b) Ebû Nasr Ahmed b. el-Ferâh b. Abdülaziz es-Sagarcî es-Sogdî (V. 524/1129)

Semerkand'a beş fersah mesafede bulunan Istihan bölgesindeki es-Sugd köylerinden biri olan Sagarcî⁽⁹²⁾ a mensup bulunan ouzât'ın da⁽⁹³⁾ Ebu'l-muîn en-Neseî'nin talebelerinden biri olduğunu yine hanefiyye tabakat kitaplarından öğreniyoruz.⁽⁹⁴⁾

c) Neseî'nin bilinen⁽⁹⁵⁾ bir başka talebesi ise; Ebu'l-Feth Zahîru'd-dîn Abdü'r-reşîd b. Ebî Hanife b. Abdürrezzâk b. Abdullah el-Velvâlicî (v. 540/1146)'dir.⁽⁹⁶⁾

Sonuç :

Bu araştırmamıza başlarken Maturidiyye âlimlerinin hayat ve eserle-

rinin incelenerek, bu âlim topluluğunun üzerine —her nedense— kaplanmış bulunan ihmâl bulutlarının giderilmesi gereğine işaret etmiştik.

Ehli-Sünnetin en güçlü kolu olan ve kelâmın kompleks problemlerine en makul çözümler getirmiş bulunan Maturidiyye ekolü üzerine yapılacak araştırmalarda, biyografik ve ilmi hayatını arza çalıştığımız Neseî'nin ihmâl edilmemesi gerektiğini tekrar ifade etmek isteriz. Temennimiz, daha kapsamlı yeni araştırmalarla müellifimizin değerli eseri **Tab-siratü'l-edille'nin** neşrinin sağlanmasıdır.

(88) İbn Kutluboga, 44, Luknevi, 158, Kureşî, II, 6, Brocelmann, GAL, I, 374; Spcl. I, 640; M. Zeki Abdilberr, Mukaddimetü Tuhfetü'l-fukaha Li's-Semerkandî, s. 14, Dimesk, 1958.

(89) Y.Z. Kavakçı, A.g.e., s. 94

(90) Semerkandî, Şerhu Te'vilât al-Kur'an, Şehîd Ali Paşa, No: 283, vr: la str: 9-10 Krş: M.S. Yazıcıoğlu, Anılan Makale, 294.

(91) Kehhâle, C. VIII, 228; Kureşî, II, 6. Değişik vefat tarihleri ve bunların değerlendirilmesi konusunda bakınız: Y.Z. Kavakçı, A.g.e., s. 96, Dipnot. 28.

(92) Yakut, Mucemu'l-Buldân, III, 171

(93) Bu zât için bkz: Kureşî, I, 89.

(94) İbn Kutluboga, Tâci't-terâcim, 78.

(95) Bu bilgi için Bkz: İbn Kutluboga, A.g.e., s. 78.

(96) Velvâlic, Toharistah ve Bedehşân arasında bir beldedir. Bu zat hk. Bkz: Hacı Halife, Keşf, II, 1230; Brockelmann, GAL, II, 94, Supl. II, 86. Velvalici için verilen 710/1310 şeklindeki vefat tarihi yanlış olmalıdır. Bkz: İbn Kutluboga, A.g.e., 34-35, Ö. Nasuhî Bilmen, Istilahât-ı Fıkhiyye, I, 464.